

Uppeldi og menntun

tímarit Kennaraháskóla Íslands

1. árg., 1. hefti, 1992

Útgefandi:

Ritnefnd

Rannsóknarstofnun Kennaraháskóla Íslands

Hjalti Hugason (ábm.), Indriði Gíslason,

Ólafur H. Jóhannsson

Gunnsteinn Gíslason

Ingvar Sigurgeirsson

Kápuhugmynd:

Umbrot:

Lestur handrita

og prófarka:

Prentun:

Afgreiðsla:

Baldur Sigurðsson og Indriði Gíslason

Ísafoldarprents miðja hf

Skrifstofa Kennaraháskóla Íslands,
Stakkahlíð, 105 Reykjavík (sími 688700)

Jón Torfi Jónasson

Próun framhaldsskólans: Frá starfsmenntun til almenns bóknáms

Við mótuð skólastarfs og menntakerfis er tekist á um ólíkar hugmyndir um eðli og gildi menntunar. Deilt er um markmið menntunar, hvort hún eigi fremur að vera til ánægju eða gagns, almenns eðlis eða sérhæfð og hvort henti betur að öðru jöfnu bóklegt nám eða verklegt. Slíkar deilur eru ekki nýjar af nálinni, m.a. nefnir Aristóteles í *Stjórnspeki* sinni ágreining um hvort menntun eigi að vera hagnýt eða til ánægjuauaka. Um það segir hann að séu eðlilega skiptar skoðanir en kemst að þeirri niðurstöðu að góð menntun og starfsmenntun fari ekki saman. Menntun geti verið gagnleg en það sé ekki samboðið frjálsu, vísýnu fólkis að velta stöðugt fyrir sér gagnsemi náms.¹

Hér á eftir mun ég draga fram nokkur atriði sem tengjast slíkum ágreiningi en hann er sjaldnast augljós heldur má sjá hann speglast í þróun skólakerfisins, m.a. í þeim lögum og reglum sem settar eru. Ágreiningurinn er um inntak og markmið menntunar og fyrst og fremst um hvort menntun skuli vera almenn eða miðuð við tiltekin störf eða starfsgreinar. En ofar þessum ágreiningi er samstaða um ákveðin grundvallaratriði. Ég mun reyna að sýna fram á að þessi samstaða ráði ferðinni í mótuð menntakerfisins og leiði til þeirrar niðurstöðu sem nú blasir við og ég mun gera grein fyrir, hvort sem hún er dæmd góð eða vond. Samstaðan er vitaskuld ekki alger en uppbygging skóla-kerfisins ber henni vitni.

Hugmyndir Jóns Sigurðssonar

Nokkur mikilvægustu atriðin sem smáum saman hefur náðst talsverð samstaða um er að finna í grein sem Jón Sigurðsson ritaði í *Ný Félagsrit* árið 1842. Hann setur þar fram hugmyndir sínar um skólamál á Íslandi og er greinin skemmtileg fyrirmund að skilmerkilegri stefnumörkun í menntamálum. Hann leitar fanga í sögu þjóðarinnar og athugar skipulag menntunar hjá öðrum þjóðum. Hann gerir grein fyrir hugsjónum sínum og markmiðum og eftir að hafa velt fyrir sér stöðu Íslendinga miðað við aðrar þjóðir dregur hann ályktun af því sem hann hefur áður rætt um skipulag menntunar.

Jón telur að hlutur skólans í uppbyggingu nýs samfélags eigi að vera stór. Menntunin á að lýsa leiðina, vera uppsprettu hvatningar og krafts og veita þá vitneskju og kunnáttu, þá starfsmenntun, sem svo brýnt var að fá.

¹ Aristotle 1981. Sjá einkum bók VIII, ii og iii.

[...] skólinn á að tendra hið andlega ljós og hið andlega afl og veita alla þá þekkingu sem gjöra má menn hæfilega til framkvæmdar öllu góðu sem auðið má verða [...]²

Annað atriðið í málflutningi Jóns Sigurðssonar er sú afstaða hans að menntun eigi að vera fyrir alla en ekki bara fyrir suma og hún skipti ekki minna máli fyrir þá sem minna mega sín en hina sem styrkari eru.

Priðja atriðið er sú skoðun hans að það sé hlutverk stjórvalda að sjá til þess að hæfileikar allra fái notið sín:

Fyrir þessu verður stjórnin að ala önn að svo verði hagað til að enginn kraftur, ef svo mætti verða, misstist, sem stoðað gæti til velferðar alls félagsins, heldur að sérhverjum stæði vegur opin til að nema það sem honum væri best lagið [...]³

Fjórða atriðið er sú áhersla sem hann leggur á að nemendur séu saman sem lengst þótt hann telji nauðsynlegt að hafa sérhæfða skóla:

[...] ekki getur einn skóli verið nægur handa öllum; það verða að vera eins margháttar skólar eins og einkennilegir flokkar manna eru í landinu [...] En þó pessir aðalflokkar verði aðgreindir, er þó að því að gæta, að þeir eiga allir, hver í sinni röð, að stefna til eins miðs, og það er framför og velferð alls félagsins; menn verða því vandlega að hyggja að hversu langt þeir eiga leið saman og hvar leiðir skiljast, því það er aðalregla, af því allir eiga að stefna til eins aðalmiðs, að því nánara samband sem er á millum allra flokkanna án þess að neinn líoi skaða við, þess betri von er að tilganginum verði framengt; þetta er því æskilegra, sem bágara er að deila í æskunni og það stundum langt frameftir, til hvers maður helst er laginn og leiðir tilum og einatt ógæfu af því hversu þar verður misráðið um.⁴

Jóni er það kappsmál að efla starfsmenntun en sér nokkur tormerkí á því að stofna sérstaka starfmenntunarskóla. En þá kemur að fimmta atriðinu sem er hugmynd hans um að sameina sérskólana latínuskólanum svo fólk gæti farið í þessum sameinaða skóla þá námsbraut sem best hentaði:

Skólar handa kaupmannaeftnum, stýrimannaefnum, og handa öllum þeim sem læra ætla handiðnir eða aðra borgaraathöfn eru öldungis nauðsynlegir, en á stofnun þeirra eru meiri vandkvæði en á almúgaskólum [...] eins og stendur. Beinastur vegur er sá, eins og nú er ástatt, að sameina þennan skóla latínuskólanum og laga svo latínuskólan, að neðsti bekkur (eða neðstu bekkir) geti verið handa hvorutveggju, og geta menn þá séð glöggyvar en nú, hverjum kennandi er til embætta og ráðið úr fyrir hinum, sem ekki eru lagaðir til vísinda, heldur til starfa og borgaralegrar athafnar með betra móti, og til meiri nytsemdar bæði landinu og þeim, en með því að reka þá úr skóla og svipta þá með því allri menntunar von margra hverja.⁵

Þessi hugmynd um að sameina bókmenntun latínuskólans og starfsmenntun náði ekki fram að ganga fyrr en með stofnun fjölbrautaskólanna, rúmum 130 árum eftir að Jón skrifaði grein sína.

Auk þess að leggja til sérhæfða starfsmenntun gengur Jón Sigurðsson út frá þeim fimm grundvallraratriðum sem nefnd eru hér að ofan: Menntun er forsenda framfara í

² Jón Sigurðsson 1842:67.

³ Sama rit, bls. 72.

⁴ Sama rit, bls. 72–73.

⁵ Sama rit, bls. 149

landinu; menntun er fyrir alla og ekki skal síður kappkosta að mennta þá sem minna geta; menntun er verkefni stjórnvalda; skóli skal vera sameiginlegur fyrir alla svo lengi sem auðið er, og sérgreindir skólar skyldu vera í einni stofnun.⁶

Hér á eftir verður athugað þróun unglingsfræðslunnar í rúmlega eitt hundrað ár og fyrst og fremst athugað hvernig hlutverk hennar hefur breyst. Í þessari athugun er athyglisvert að fylgjast með því hvernig þeim hugmyndum, sem ég hef dregið út úr máli Jóns Sigurðssonar, farnast í þessari þróun. Ég læt fyrsta atriðið liggja á milli hluta. Ég veit ekki hvort um það hefur enn náðst almennt samkomulag en þó held ég að svo sé. Um annað og þriðja atriðið varð samstaða sem var staðfest fyrir barnafræðsluna með fræðslulögum þegar árið 1907. Um fjórða atriðið er erfitt að segja en með fræðslulögum 1946 var gerð viss tilraun til þess að lengja sameiginlegan skólatíma og það skref var að fullu stigið með lögum um grunnskóla 1974. Um fimmta atriðið náðist viss samstaða með uppyggingu fjölbautakerfisins víða um land á árunum 1975–1985.

Samræming gagnfræðastigsins⁷

Það er ekki fyrr en á áttunda áratug 19. aldar að hreyfing fer að komast á unglingsfræðsluna.⁸ Starfsmenntun og almenn bókmenntun þróast hlið við hlið; mun meiri gróska er í starfsmenntuninni til að byrja með þótt mörkin á milli hennar og almennrar menntunar séu alls ekki skýr.⁹ Á síðari hluta 19. aldar og á fyrstu áratugum þeirrar tuttugustu er almenn bókmenntun fyrst og fremst veitt í barnaskólunum, en einnig í gagnfræðaskólunum á Möðruvöllum og í Flensborg, og í Kvennaskólanum í Reykjavík. Það má svo deila um hvort fyrstu þrír bekkir Hins almenna menntaskóla¹⁰ tilheyrdú þessum flokki en þrír síðari bekkirnir voru undirbúningur undir háskólanám sem fyrst og fremst var fyrir embættismenn.

Frá 1875 til 1910 var mikil gróska í starfsmenntun. Skólar voru stofnaðir fyrir bændur, húsmæður, kennara, iðnaðarmenn, lækna, lögfræðinga, sjómenn og verslunarfolk svo dæmi séu tekin. Næst kom að almennu menntuninni. Lýðskólahugmyndin

6 Það má alls ekki taka það svo að ég sé að reyna að gera Jón Sigurðsson að höfundi þessara sjónarmiða eða að til hans megi beinlínis rekja hve miklu þau réðu um íslensk skólamál. Þau voru eflaust kunn öðrum Íslendingum og réðu ferðinni víða í nágrannalöndum okkar. En ég bendi á hve snemma þau eru með svo skýrum hætti grundvöllur stefnumörkunar.

7 Ekki verður hér gerð grein fyrir skólasögunni í neinum smáatriðum og aðeins nefnd örfá atriði sem sérstaklega tengjast efni þessarar greinar. Ýmislegt gerðist í skólamálum sem telja mætti að væri ekki í samræmi við þær grófu línum sem dregnar eru hér, sbr. ýmislegt sem kemur fram hjá Helga Elíassyni (1946) í grein hans um skólamál fram að stofnum lýðveldisins, m.a. um stofnun sérskóla á árunum frá 1910 til 1946.

8 Orðabók Menningarsjóðs segir að unglungur sé „ungur maður, á aldrinum 13 til 17–18 ára“ eða „þróttamaður, 18–20 ára“. Hér er miðað við nokkuð rúma skilgreiningu orðsins. Hægt væri að tala um ungmannafræðslu en samkvæmt orðabókinni er ungmanni „unglingur, ung manneskja, 16–18 ára“ og því aðeins þrengra.

9 Kvennaskólanir að Ytri-Ey og Laugalandi eru dæmi um skóla sem voru á mörkum þess að flokkast sem almennir gagnfræðaskólar og starfsmenntunarskólar.

10 P.e. eftir að Lærða skólanum var skipt í tvær deildir með reglugerð árið 1904.

fékk töluverðan hljómgrunn um og upp úr aldamótunum og áhugi á almennri menntun jónst smám saman. Á þriðja áratugnum komst svo skriður á uppbryggingu unglingsastigsins og undir það var tekið með lögum á árunum 1928-1930. Sett voru lög um gagnfræðaskóla, héraðsskóla og menntaskóla.¹¹ Með lögunum um héraðsskóla og gagnfræðaskóla var almennt hlutverk unglingsfræðslunnar staðfest. Þegar hér er komið sögu er á unglingsastigini bæði öflugt starfsmenntunarkerfi, sem er orðið nokkuð fast í sessi, og nýtt og að sumu leyti ferskt almennt fræðslukerfi. Svo virðist sem tengsl á milli þessara kerfa hafi ekki verið ýkja mikil, en almenna unglingsastigið varð smám saman að eiginlegu millistigi á milli barnafræðslunnar og sérskólanna eða menntaskólanna.

Hugmynd Jóns Sigurðssonar um að flétta saman af alvöru almennt nám og undirbúning undir starf virðist ekki hafa átt hljómgrunn fyrir og um 1930. Svipuð hugmynd er að vísu skýr í huga Jóns Ófeigssonar sem beitti sér fyrir stofnun Samskóla Reykjavíkur á árunum 1926-1930. Jón tók sér til fyrirmynadar dæmi úr þýska skólakerfinu, eins og nafni hans fyrr, og lagði til að þrír sérskólar í Reykjavík, Iðnskólinn, Vélstjóraskólinn og Verzlunarskólinn, yrðu sameinaðir og bætt við almennri deild, gagnfræðadeild, sem stofna þyrfti sérstaklega.¹² Á vegum þeirrar deilda yrði almennt bóknám sérskólanna sem áfram héldu sjálfstæði sínu að vissu marki. Jón leggur til að þessum fjórum skólum verði reist sameiginlegt skólahús og svo annað fyrir vélar og vinnustofur. Hann telur þetta framkvæmanlegt ef allir sameinist um þetta og segir þessa samsteypu munu spara mikið fé. Höfuðkostinn álitur hann þó vera að með samvinnu svo margbreyttra skóla yrði auðvelt að hafa framhaldssnám við hæfi allra, hvort sem nemandinn fer í langt nám eða stutt. Þótt þessi skóli ætti ekki að koma í stað menntaskóla þá var að öðru leyti verið að leggja drög að fjölbautakerfi svipuðu því sem útfært var rúmum fjörutíu árum síðar.

Það var athyglisvert í tillögum Jóns Ófeigssonar að hann taldi að með slíku samkomulagi um sérhæfingu væru best tryggð heilindi í starfi hvers skóla eða hverrar brautar. Einnig varð að sjá til þess að vandað væri til almenna bóknámsins; það mátti ekki verða hornreka í starfsnámsskóla. En það gat verið sameiginlegt mörgum starfsgreinum og þess vegna skynsamlegast að það væri í umsjón sameiginlegrar bóknámsdeilda sem hefði þann metnað einan að standa vel að kennslunni í almenna bóknáminu. En þessi fléttu gekk ekki upp. Samskóli Jóns Ófeigssonar varð ekki að veruleika.

Tilraun til þess að flétta saman bóknám og starfsnám í almenna skólakerfinu var síðan gerð með fræðslulögum 1946. Þar var skólakerfinu skipt í fjögur stig: Barnafræðslustig, gagnfræðastig, menntaskóla- og sérskólastig og háskólastig¹³ og síðan

¹¹ *Lög um bráðabirgða-ungmennafræðslu í Reykjavík* (1928) en það ár hefja tveir gagnfræðaskólar störf í Reykjavík; *Lög um héraðsskóla* (1929), einkum fyrir sveitaskóla; *Lög um gagnfræðaskóla* (1930), einkum um kaupstaðaskóla; *Lög um Menntaskólann á Akureyri* (1930).

¹² Jón Ófeigsson 1926. Jón beitti sér töluvert í málinu. Hann hélt erindi og skrifsaði greinar um efnið og samdi m.a. frumvarpið um Samskóla Reykjavíkur sem rætt var á þingi næstu árin.

¹³ *Lög um skólakerfi og fræðsluskyldu* 1946, 2. gr.

voru sett lög um hvert þessara skólastiga. Í þessum lögum kom skýrt fram hve vandasamt það getur verið að ákveða hvaða tilgangi skólar eiga að þjóna og hvernig eigi að gera upp á milli þeirra. Í markmiðsgrein laga um gagnfræðaskóla stendur:

Tilgangur gagnfræðanáms er sá að efla andlegan og líkamlegan þroska unglings, veita þeim lögboðna fræðslu, búa þá undir framhaldsnám í menntaskólum, sérskólum og sérfraðinámskeiðum og undir ýmis störf sem krefjast góðrar almennrar menntunar.¹⁴

Hér sást í fyrsta sinn hinn sérkennilegi vandi framhaldsskólans. Markmið gagnfræðaskólans voru bæði almenn og mörg og allsendis óljóst hvort hægt væri að sinna þeim öllum í einu eða hvort til skýrrar aðgreiningar þyrfti að koma með því að búa til mismunandi brautir. Hann átti að sinna almennu menntunarhlutverki, það er efla andlegan og líkamlegan þroska; hann átti að vera millistig og undirbúa undir önnur skólastig og hann átti að sinna góðum almennum starfsundirbúningi! Var hægt að sinna þessu öllu í einu eða þurfти í raun að búa til ólíska skóla innan kerfisins til þess að sinna þessum ólíku hlutverkum? Í lögunum var reynt að taka á þessu því þar var heimilað að skipta gagnfræðastigini í tvær deildir, verknámsdeild og bóknámsdeild, sem börnin áttu að geta valið um að loknu barnaprófi.¹⁵ Í greinargerð með frumvarpinu var þessi nýbreytni rædd:

Verknámsdeildin er fremur nýsköpun [...] Þar ætlast nefndin til að hægt sé að koma fyrir námi í margs konar hagnýtum vinnubrögðum eftir þörfum og hæfileikum nemenda. [...] Þótt allmikill munur sé á þessum deildum þá á hann ekki að vera meiri en svo að nemendur geti með nokkru viðbótarnámi skipt um deild [...]¹⁶

En gagnfræðaskólunum var ekki frekar en fyrr ætlað að veita neins konar starfsréttindi þótt þeir ættu að veita almennan undirbúning undir ýmis störf. Að þessu leyti var hlutverk þeirra frekar afmarkað. Fyrst og fremst átti að sinna skyldunáminu í unglingadeildunum og auk þess undirbúningi fyrir menntaskólana annars vegar (bóknámsdeildirnar) og starfsnámsskólana (verknámsdeildirnar) hins vegar.

Parna voru virtar nokkrar þeirra grundvallarhugmynda sem áður er getið. Nemendur áttu að geta frestað vali sínu og einnig yrði kappkostað að veita öllum menntun og sjá til þess að aðstaða til náms væri jöfn:

Hver unglingur á þessu aldursskeiði þarf að fá þá fræðslu sem bezt á við hæfilcika hans og áhugaefni og helzt getur komið honum að notum, hvort sem hann heldur áfram námi eða hverfur að atvinnu. Efnahagur eða búseta má ekki valda torfærum. Hvert mannsefni þarf að komast til skila.¹⁷

Markmið menntaskólans var líka smám saman að breytast. Árið 1904 var sett ný reglugerð fyrir Lærða skólann og nafni hans breytt í „Hinn almenna menntaskóla“. Skólanum var þá skipt í tvær þriggja ára deildir, það er gagnfræðadeild og lærðómsdeild. Þar var fallist á að fyrri hluti námsins hafi almennu hlutverki að gegna þótt lærðómsdeildin sinni eftir sem áður fyrst og fremst undirbúningi undir háskólanám:

¹⁴ *Lög um gagnfræðanám* 1946, 2. gr.

¹⁵ Sama rit, 26. gr.

¹⁶ Greinargerð með frumvarpi til laga um skólakerfi og fræðsluskyldu 1945:114.

¹⁷ Sama rit, bls. 113.

Gagnfræðadeildin veitir nemendum sínum hæfilega afmarkaða almenna menntun[, en] lærðómsdeildin tekur við af [henni og] veitir nemendum æðri almenna menntun og gerir þá færa um að stunda vísindanám við sérmenntastofnanir landsins [væntanlega prestaskólann og læknaskólann] og háskólann í Kaupmannahöfn. Það sé sameiginlegt markmið bæði gagnfræðadeildarinnar og lærðómsdeildarinnar að efla sálar- og líkamsþroska nemendanna.¹⁸

Hér var staðfesting á því sem verið hafði áður, það er að Lærði skólinn byggi undir háskólanám, en hér var ítrekað að gagnfræðadeildin hefði almennt hlutverk og skyldi ekki aðeins búa nemendur undir lærðómsdeildina þótt svo hafi væntanlega verið í raun. Valið inn í skólann var einfalt því inntökupróf voru enn við lýði.

En þar kom að viðurkennt væri með afdráttarlausum formlegum hætti að ekki væri aðeins stefnt að einu markmiði með stúdentsprófinu þótt þessi formlega breyting hafi líklega ekki haft nein áhrif. Viðskeytið í reglugerðinni frá 1904 verður nánast aðalatriði í markmiðsgrein menntaskólagagna. Í fyrstu samræmdu lögunum um menntaskóla, það er lögunum frá 1946, segir:

Það er markmið skólanna að efla þroska nemenda sinna, veita þeim framhaldsmenntun að loknu miðskólanámi og búa þá undir háskólanám.¹⁹

Í greinargerð með þessum lögum segir um markmið menntaskólanna að

[...] hér [sé] miðað bæði við almenna framhaldsmenntun og undirbúning undir háskólanám, enda fer því mjög fjarri, að æskilegt sé, að allir þeir, er útskrifast úr menntaskólum, taki fyrir háskólanám, heldur að menn með stúdentsmenntun séu í sem flestum stéttum þjóðfélagsins.²⁰

Munurinn á markmiðsgreinum gagnfræðastigsins og menntaskólanna var að minnka og farið var að blanda saman almennu og sérhæfðu hlutverki þessara skóla í ríkari mæli en áður. Að sumu leyti voru greinarnar ótrúlega líkar. Bæði stigin voru fyrst og fremst millistig en höfðu auk þess almennu menntunarhlutverki að gegna og bæði áttu að veita eithvað sem kalla mætti almenna starfsmenntun.

Peirri samræmingu, sem stefnt var að með lögum um gagnfræðastig frá 1946, var að miklu leyti náð með lögum um grunnskóla 1974 þegar miðskólastigið var að fullu samræmt með því að fella það inn í almennan grunnskóla sem á að gegna margþættu – ekki margskiptu – hlutverki. En sérskólnir, starfsmenntunin, var nánast öll enn fyrir utan og um 1970 var farið að hyggja af töluverðri alvöru að næsta skrefi samræmingar og sameiningar.²¹ Viðfangsefnið var næsta skólastig, það er mennta- og sérskólastigið, eins og það var kallað í lögunum um skólakerfi frá 1946.

¹⁸ Bráðabirgðareglugjörð fyrir hinn almenna menntaskóla í Reykjavík 1904, 1. gr.

¹⁹ Lög um menntaskóla 1946, 2. gr.

²⁰ Greinargerð með frumvarpi til laga um menntaskóla 1945:187.

²¹ Í lok ágúst 1969 voru sett bráðabirgðalög um gagnfræðanám sem heimiluðu rekstur tveggja ára framhaldsdeilda í gagnfræðaskólum og hófst kennsla í þeim fyrstu þá um haustið (*Alþingistíðindi B*, 1969:583–597). Samkvæmt reglugerð frá 11. maí 1970 eru markmiðin svipud markmiðum verknámsdeildanna og gert er ráð fyrir fjórum kjörsviðum. Pessar deildir fellið síðar inn í fjölbautaskóla þar sem þeir voru stofnaðir.

Sameinaður – samræmdur framhaldsskóli²²

Í lok sjöunda áratugarins fengu fræðsluyfirvöld í Reykjavík Jóhann S. Hannesson skólameistara til þess að undirbúa stofnun framhaldsskóla sem hugsanlega gæti sameinað menntaskóla og ýmsar brautir sérskóla. Í skýrslu frá 1971 um fjölbautaskóla – sameinaðan framhaldsskóla – setur hann fram hugmyndir sem slíkur skóli gæti byggst á:

Leggja ber áherslu á það, að með sameiningu alls almenns framhaldsnáms í einni kennslustofnun er ekki aðeins stefnt að hagkvæmara ytra skipulagi heldur umfram allt að breytingum á innra starfi skólans, er miði annars vegar að því að auka jafnrétti nemenda og efla lýðræðisleg sjónarmið og hins vegar að því að sinna sem allra best sérþörfum hvers einstaks nemanda.²³

Um sama leyti skilaði nefnd á vegum menntamálaráðuneytisins álti um „Nýskipan verk- og tæknimenntunar á Íslandi“.²⁴ Þar er einnig lagt til að komið verði á samstilltum skóla, samræmdum framhaldsskóla. Nefndin taldi það vera „einn helsta gallann á núverandi skólakerfi að [...] ólíkar námsbrautir og skólar á sama eða sambærilegu skólastigi eru of einangruð hver frá öðrum og viðurkenna ekki sem skyldi námsþætti eða námseiningar hver annarra“²⁵ og beindust tillögur nefndarinnar að því að auka tengslin í framhaldsskólakerfinu. Auk þess vildi nefndin flytja „verklega hluta iðnnámsins inn í iðnskólana“.²⁶ Þetta var ekki samræmingarátriði en til þess að losna við ýmsa annmarka lærlingakerfisins átti hreinlega að leggja það af. Þetta skiptir tölverðu máli í þeirri togstreitu sem þarna fer að koma í ljós á milli starfsnáms og almenns náms og nánar verður vikið að hér á eftir.

En á hvaða grundvallarhugmyndum átti nýr samræmdur skóli að byggjast? Hér verða nefndar þær helstu og gerðar stuttar athugasemdir við hverja.²⁷ Skólanum er meðal annars ætlað að tryggja réttinn til þess að skipta um skoðun með því

að binda enda á það, að nemendum sé við ákveðinn aldur skipað í skóla, þar sem þeir eru í eitt skipti fyrir öll útilokaðir frá tilteknunum námsbrautum.

Þetta er sama reglan og kom fram í greinargerðinni með fræðslulögunum frá 1946. Skólinn átti að vera settur saman úr fjölmögum brautum en þær áttu að vera þannig skipulagðar að flutningur á milli þeirra væri auðveldur. Þetta voru mjög mikilvæg rök

22 Stefán Ólafur Jónsson, deildarstjóri í menntamálaráðuneytinu, hefur sagt mér (apríl 1992) að í umræðu um þróun framhaldsskólans um og eftir 1970 hafi nokkuð verið rætt hvort nota ætti orðið „sameinaður“ frekar en „samræmdur“ framhaldsskóli. Í 2. gr. laga um gagnfræðanám frá 1946 var vísað til samræmdirar námskrár. Málið er skilið eftir óafgreitt með því að nota heitið „fjölbautaskóli“.

23 Fræðsluskrifstofa Reykjavíkur 1971:12–13.

24 Menntamálaráðuneytið 1971.

25 Sama rit, bls. 1.

26 Sama rit, bls. 61.

27 Stuðst verður við skýrslu Jóhanns S. Hannessonar (Fræðsluskrifstofa Reykjavíkur 1971). Í skýrslu verk- og tæknimenntunarnefndarinnar frá sama ári er skilgreiningin að ýmsu leyti tæknilegri (sbr. Menntamálaráðuneytið 1971:2).

fyrir stofnun sameinaðs skóla, ef til vill þau veigamestu.²⁸ Meðal annars átti að sjá til þess að nemendur, sem veldu menntaskólaleiðina en kynnu þar ekki við sig, gætu valið aðrar brautir og fengið drjúgan hluta fyrra náms síns metinn. Þetta voru einnig þau rök sem Jón Sigurðsson notaði þegar hann taldi sameiginlegan skóla góðan kost. Sameinuðum framhaldsskóla er einnig ætlað að leyfa nemendum að fresta ákvörðun sinni, það er

að gefa nemendum tækifæri til að fresta endanlegu námsbrautarvali og jafna þannig aðstöðu þeirra til að velja sér námsbraut í sem fyllstu samræmi við þann áhuga og þá getu, sem vaxandi þroski þeirra kann að leiða í ljós.

Báðar þessar reglur hljóta að ráða miklu um skipulag brautanna. Til þess að ná þessu markmiði verða þættir námsins að vera sameiginlegir sem lengst og þess vegna almennir. Það má einnig snúa þessu við og segja að allir almennir námsþættir hljóti að koma snemma í náminu. Pessar meginreglur verða mjög afdrifaríkar fyrir mótuframhaldsskólans.

Næst er virðingarstaða námsbrauta. Draumurinn er sá að í sameinuðum framhaldsskóla náist

að gera námsbrautum jafnhátt undir höfði og draga úr því vanmati og vanrækslu á tilteknunum námsbrautum, sem skipting námsbrauta milli aðskildra skólagerða virðist jafnan hafa í för með sér.

Með því að hafa allar brautirnar innan sama skóla á að tryggja að virðing þeirra verði ekki eins misjöfn og ef þær væru í ólíkum skólum. Þetta sama sjónarmið eða einhver svipuð virðast hafa haft mikil áhrif á uppbyggingu háskólastigsins á síðustu árum hér á landi eða að minnsta kosti á umræðu um það mál. Þannig má sjá ýmislegt fyrir um þróun háskólastigsins með því að gaumgæfa þróun framhaldsskólans. Sameinaður framhaldsskóli á einmitt

að hamla gegn því – með því að vanda sem best til allra námsbrauta – að gáfnafar eitt ráði vali námsbrautar og tilteknar stéttir og starfsgreinar eigi þannig á hættu að fara varhluti af þeim skerfi af almennum gáfnaforða þjóðarinnar, sem er réttur þeirra og nauðsyn.

Með þessu átti að tryggja jafnan rétt (og líklega jafna möguleika) allra starfsgreina til góðs starfsfólks.²⁹ Þetta er vitanlega mikilvægt en viðkvæmt mál og ræður meðal annars miklu um kröfur margra starfsgreina um sífellt aukinn undirbúning fyrir starfsnámið. Í þeim felst ákveðin trygging fyrir því að fá að minnsta kosti dugmikið námsfólk, hvort sem það dugar vel til annarra starfa eða ekki. Síðasta almenna röksemdin fyrir sameinuðum framhaldsskóla var sú að þar næðust tengsl á milli ólíkra heima með því

að efla gagnkvæman skilning og virðingu starfsgreina og stéttu með því að sjá öllum nemendum, án tillits til námsbrautar, fyrir sem mestri sameiginlegri reynslu á námsferli þeirra.

²⁸ Þetta er skoðun Jónasar B. Jónssonar sem var fræðslustjóri í Reykjavík þegar þessar tillögur voru í mótu (munnleg heimild, apríl 1992).

²⁹ Það hefur löngum verið áhyggjuefnir að fólk raðaði sér á brautir eftir námsgetu, sbr athugasemd iðnfræðslulaganefndar (Menntamálaráðuneytið 1975:27).

Hér á að reyna að draga úr því að fólk í ólíkum starfsgreinum mótið í mjög ólíku umhverfi og þar með að hamla gegn því að togstreita og tortryggni ráði miklu um samskipti starfsstéttu. Undir lokin hnykkir skýrsluhöfundur á því að ekkert dugi annað en einn sameiginlegur skóli:

Hinn sameiginlegi skóli missir marks, ef hann í stað þess að vera *einn* skóli er einungis samsafn aðskilda og ólíkra skóla undir einu þaki.

Um þær hugmyndir sem þarna komu fram virðist hafa verið þokkaleg sátt enda hafa þær ráðið miklu um uppbyggingu framhaldsskólans í tæpa two áratugi, en það var ekki fyrr en 1988 að þær voru staðfestar í öllum meginatriðum með lögunum um framhaldsskóla. Ekki voru þó allir á einu máli í þessu efni frekar en öðrum.

Í áltí nefndar um „Þróun verkmennntunar á framhaldsskólastigi“³⁰ frá árinu 1975 var gerður fyrirvari um fyrirsjánlega þróun framhaldsskólans. Að vísu var sagt að áætlun nefndar um verk- og tæknimenntun frá 1971 um samræmdan framhaldsskóla „fell[i] vel að hugmyndum [þessarar nefndar, frá 1975] um æskilega stefnu í málefnum framhaldsskólans [...]“³¹ Lögð var áhersla á sveigjanleika: „Auðvelda þarf valfrelsi og skipti milli námsbrauta með því að staðla námsefnið [...]“³² og dreifingu námsins um landið því „[s]tefna ber að því að verknám geti farið fram sem viðast á landinu [...]“³³ Fjölbautakerfið átti einmitt að vera vel til þess fallið að ná fram þessum markmiðum. Nefndin var samt efins um ágæti þess og var megin áhyggjuesnið „að verkmenntakerfið verði notað til þess að taka við þeim sem minnsta námsgetuna hafa“³⁴ þrátt fyrir að sameinuðum framhaldsskóla hafi einmitt verið ætlað að vinna gegn þessum vanda. Í tillögunum var mikil áhersla lögð á „kjarnaskóla [...] sem yrðu notaðir sem þróunar-skólar hlutaðeigandi námsbrauta við hlið annarra sérskóla“³⁵ Í greinargerð með drögum að lagafrumvarpi sem nefndin lagði fram sagði: „Stofnun kjarnaskólanna er eitt veigamesta atriði þessara laga og miðar að því að veita verkmennntun þann sess sem henni ber í fræðslukerfinu [...]“³⁶ Parna var lagt til að halda verkmennuntuninni að einhverju leyti sér, en þó kirfilega innan framhaldsskólakerfisins, vegna þess að sumum þeirra sem málín þekktu fannst verkmennuntunin hefði orðið undir í baráttunni við almenna námið.

En samræming og dreifing menntunar um landið réði meiru þegar sett voru lög um sameinaðan framhaldsskóla. Með þeim eru allar meginhugmyndir Jóns Sigurðssonar byggðar inn í skólakerfið og nú er framhaldsskólinn settur í stöðu sem um margt minnir á þá stöðu sem gagnfræðastigið var í eftir lagasetninguna 1946. Það samblund almennra og sérhæfðra markmiða sem áður var að finna í markmiðum gagnfræðaskóla er nú nánast eins í markmiðsgrein framhaldsskólans. Að vísu er munur á, því að enn á

30 Menntamálaráðuneytið 1975.

31 Sama rit, bls. 5–6.

32 Sama rit, bls. 19.

33 Sama rit, bls. 20.

34 Sama rit, bls. 27.

35 Sama rit, bls. 25.

36 Sama rit, bls. 25.

framhaldsskólinn meðal annars að veita starfsréttindi. Í 2. grein laga um framhaldsskóla³⁷ segir að hlutverk hans sé

- að búa nemendur undir líf og starf í lýðræðisþjóðfélagi,
- að búa nemendur undir störf í atvinnulífinu með sérnámi er veiti starfsréttindi,
- að búa nemendur undir nám í sérskólum og á háskólastigi með því að veita þeim þekkingu og þjálfun í vinnubrögðum.

Fyrst er nefnt hið almenna og síðar hin sérhæfðu hlutverk skólans. Nú gæti litið svo út sem framhaldsskólinn hefði þrjú aðgreinanleg hlutverk og hver braut eða skóli þyrti að velja eitt þeirra. Svo er þó ekki! Í greinargerð með frumvarpinu er sérstaklega tekið fram að ekki skuli gert upp á milli þessara þátta og

[...] bent á að [meginmarkmið framhaldsskóla] er spunnið af nokkrum þáttum, sem eiga helst að vera svo samtvinnaðir, að tæpast verði milli þeirra greint. Skólanum ber að búa nemendur undir störf í samféluginu og stuðla jafnframt að hamingju og lifsheill einstaklingsins.³⁸

Þetta er síðan útfært enn frekar í reglugerð³⁹ þar sem mjög mörgum markmiðum er gert jafn hátt undir höfði og þeim markmiðum sem nefnd eru í lögnum. Í reglugerðinni segir að skólinn skuli meðal annars

- stuðla að alhliða þroska nemenda með því að veita þeim viðfangsefni við hæfi hvers og eins,
- búa nemendur undir sérhæfð og/eða almenn störf í atvinnulífinu,
- búa nemendur undir áframhaldandi nám í sérskólum eða háskólum,
- þjálfa nemendur í að vinna með öðrum og taka tillit til annarra,
- veita nemendum þekkingu og þjálfun sem auðveldar þeim að taka sjálfstæða afstöðu til manna og málefna,
- þjálfa nemendur í öguðum og sjálfstæðum vinnubrögðum,
- stuðla að því að nemendur öðlist skilning á samfélagi í sífelliðri þróun og veita þeim þjálfun og þekkingu til virkrar þátttöku í því,
- leitast við að kenna nemendum að njóta menningarlegra verðmæta og meta þau.

Rökin fyrir fjölbrautakerfinu og sameiginlegum framhaldsskóla eru skýr og sterkt. Almenn menntun og starfsmenntun voru settar undir einn hatt. Nemendur sem lögðu stund á ólíkar greinar gátu verið í einum skóla. Þeir gátu frestað vali sínu um skeið og reynt var að auðvelda flutning á milli námsbrauta.

Sérskólarnir höfðu verið uppistaðan í unglingsfræðslunni um og upp úr aldamótum, síðan óx almenni þáttur unglingsfræðslunnar jafnt og þétt frá þriðja tug þessarar aldar. Þessir tveir meiðir framhaldsskólans vaxa svo hvor í sínu lagi þar til á áttunda áratugnum þegar segja má að sérskólakerfið hafi verið fellt inn í almenna skólakerfið.⁴⁰

³⁷ Lög um framhaldsskóla 1988.

³⁸ Frumvarp til laga um framhaldsskóla 1987-1988:2539.

³⁹ Reglugerð um framhaldsskóla 1990.

⁴⁰ Formlega er þetta ekki alveg rétt, heldur var um sameiningu að ræða. Ýmsir skólar voru í raun fyrir utan, m.a. bændaskólarnir, Sjómannaskólinn og Vélskólinn og annað nám

Galli samræmda framhaldsskólans er ef til vill sá að það á samtímis að ná mörgum ólendum markmiðum, öllum með einu tilteknu kerfi. Þetta hefur þá kosti sem að var stefnt en einnig tölverða galla og vissar fórnir eru færðar; fyrst og fremst tvær. Sú fyrri er stefnufestan. Með því að stefna að mörgum markmiðum samtímis er hætt við að ekki sé ljóst hvert stefnt sé. Skólastigið er að vissu marki skilið eftir í reiðileysi eða eins konar tilvistarvanda. Sú síðari er sveigjanleiki. Með því að halda öllum leiðum opnum skapast sá vandi að skipulag námsins er í raun njörvað niður þegar nánar er að gáð. Sameiginlegu þættirnir, almennu þættirnir, sem að mestu eru hefðbundnir bóknámsþættir, hljóta að koma fyrst og þar af leiðir að lítill sveigjanleiki er í skipulagi námsins.

Þetta eru afdrifaríkar fórnir. Það er erfitt að reka stofnun vel ef enginn veit hvaða hlutverki hún gegnir. Jafnvel má segja að ekki sé einu sinni hægt að reka hana illa. Auðvitað má að einhverju marki leiða hjá sér lög og reglur ef almennt samkomulag um hlutverk stofnunar ríkir milli starfsfólks hennar og þeirra sem við hana skipta. Ef nemendur og kennarar framhaldsskóla telja það vera sameiginlegt markmið sitt að nemendur útskrifist með stúdentspróf þá skiptir kannski litlu þótt lagabókstafur kveði á um önnur markmið. En í fjölbautakerfi er þetta ekki svo einfalt mál. Eins og lögin um framhaldsskóla hljóða og skólastigið hefur þróast þá er það ekki lengur útúrsnúningur að spyrja hvort hver skóli eða hver braut eigi að sinna öllum meginmarkmiðum laganna samtímis. Útfærslan í reglugerðinni bendir einmitt til þess að fyrir hvern nemanda gildi öll markmiðin jafnt og það sé ekki á valdi skóla að velja að geðþótt nokkur þeirra eða jafnvel eiththað eitt. Jafnvel er ekki ljóst að einstakar brautir geti gert það ef lögin eru túkuð í ljósi greinargerðar og reglugerðar.

Svo virðist sem samkomulagi verði að ná um hvert eða hver hlutverk framhaldsskólanna eigi að vera. Ef samstaða verður um eitt hlutverk þá er varla nokkur vafi á hvert það verður. Það finnst með því að beita útilokun: Það getur hvorki orðið starfsmenntun né undirbúningur undir háskólanám. Í ljós kemur að framhaldsskólinn fær þá smám saman sama hlutverk og grunnskólinn hefur: Að þroska einstaklinginn og búa hann undir líf og starf í lýðræðisþjóðfélagi. Þetta er almennt markmið af því tagi sem barnastigið hafði nánast frá upphafi⁴¹ og svipað því markmiði sem grunnskólinn fékk með lögunum frá 1974, til þess að leysa gagnfræðastigið úr þeim formlegu ógöngum sem það var þá í. Framhaldsskólinn verður því hreint milliskólastig.

Varla þarf að bíða langt fram yfir næstu aldamót þar til framhaldsskólinn verður í reynd búinn að fá þetta almenna viðfangsefni án nokkurra fyrirvara. Þá verður væntanlega einnig að finna lög um háskólastigið þar sem því eru sett markmið mjög áþeppi þeim sem framhaldsskólinn hefur nú. Samkvæmt því sem hér er sagt gengur

hafði verið flutt um set, m.a. kennaranám og hjúkrunarnám. En nýjum greinum var bætt við fjölbautaskólana.

41 Í fyrstu grein reglugerðar um barnaskólan í Reykjavík frá 27. október 1862 segir: „Það er ætlunarverk skólans að gjöra úr börnum ráðvanda og siðferðisgóða menn og veita þeim þá þekking og kunnáttu að þau geti orðið nýtir borgarar í þjóðféluginu.“ (*Tíðindi um stjórnarmálefni Íslands* 1864:614.)

ekki að fela einum skóla mörg ólík hlutverk í einu, hann mun aðeins sinna einu þeirra og þá að líkindum því sem almennast er.

Afleiðing hugmyndarinnar um að halda öllum leiðum opnum er nánast sú sama og hlýst af því að sameina starfsmenntunina og almennu menntunina eins og hér hefur verið lýst. Vegna þess að hefðbundnar bóknámsgreinar eru einar viðurkenndar sem liður í almennri menntun verða þessar greinar kjarni sameiginlega námsins, sem hlýtur að koma fyrst í náminu, svo að vali greina, til dæmis iðngreina, megi fresta sem lengst. Skólasókn unglings lengist og jafnvel þótt margvísleg rök megi færa fyrir því að mikil fjölbreytni, svo sem margvíslegir verklegir áfangar, væri skynsamleg á fyrstu árum framhaldsskólans þá mun hún sennilega ekki verða til staðar heldur mun tiltölulega einhæft bóknám smám saman verða ofan á.

Vandi verknáms og starfsnáms

Togstreitan á milli almenns bóknáms og starfsnáms verður ekki auðveldlega falin og síst í sameinuðum framhaldsskóla. Hún hefur oft sýnt sig beint, til dæmis við undirbúning stofnunar Mðöruvallaskóla.⁴² Sá skóli átti um skeið að verða bændaskóli en séra Arnljóti Ólafssyni, presti á Bægisá og alþingismanni, tókst að fá honum breytt í almennan gagnfræðaskóla áður en skólinn tók til starfa 1880 og flest tengsl við búfrædinámið voru rofin 1881.⁴³ En þróun skólakerfisins er athyglisverð þegar skyggnst er eftir jafnvæginu á milli almenna námsins og starfsnámsins. Annars vegar byggist upp almennt bóknámskerfi, að vísu nokkuð fjölpætt, og hins vegar sérskólakerfi, og tengslin þarna á milli eru lítill. Og smám saman fer bóknámskerfið að ráða ferðinni. Fræðslulögin frá 1946 sýna glöggt hver vandinn er. Reynt var að búa til heilsteypt skólakerfi með sérstökum lögum um kerfið og nokkuð ítarlegri skilgreiningu á barna-, gagnfræða- og menntaskólastigi. En í þessari fyrstu tilraun til allsherjar-skilgreiningar varð sérskólaflóran öll fyrir utan. Innan bóklega rammans, sem miðað var við, var hins vegar prófuð sú nýbreytni sem áður getur, að ráðgera skiptingu í bóknámsdeildir og verknámsdeildir. Pað varð þó aldrei að fullu ljóst hvort verknámið átti fyrst og fremst að vera tilraun til að endurskilgreina almenna menntun eða eins konar undirbúningur undir starf. Líklega átti það að vera hvort tveggja. Mér virðist reynslan af sambúð verknáms og almenns bóknáms (eins og hún var í gagnfræðaskólunum) og þróun starfsnáms og almenns bóknáms (í framhaldsskólunum) benda til þess að verklegu þættirnir og jafnvel starfsnámið í heild muni eiga undir högg að sækja þegar fram líða stundir.

Því má velta fyrir sér hvort ráðríki bóknámsins sé óhjákvæmilegt, nánast eðli málsins samkvæmt. Gæti það hugsast að náið samflot þessara tveggja þáttu skólakerfisins endaði alltaf á einn veg? Í þessu sambandi má rifja upp tilraunir til þess að byggja upp eins konar verknámsdeildir í Frakklandi á síðustu öld. Helstu framhaldsskólanir þar, *lycées*, voru hinir eiginlegu arftakar klassísku bóknámsskólanna sem

42 Pað má vel vera að deilurnar um hlutverk Háskólans á Akureyri hafi um margt verið af svipuðum toga.

43 *Saga Menntaskólans á Akureyri* 1981:19–21, 47–49; Sigurður Guðmundsson 1959: 129–137.

samsvöruðu latínuskólum í lútherskum sið og svipaðrar ættar voru *collèges* sem voru fremur í dreifðum byggðum og buðu stundum ekki upp á alla efstu bekkina. Flestir þessara skóla voru ríkisskólar. Lokaprófið var *baccalaureat* sem veitti aðgang að háskólum. Þessu prófi var lokið um 18 ára aldur.

Við þessa skóla var svo á árunum 1863–1865 bætt námsbraut, *enseignement [secondaire] spécial* sem var fjögurra ára nám (11–15 ára).⁴⁴ Því var sérstaklega ætlað að verða mótvægi við hið klassíkska bóklega nám. Victor Duruy, menntamálaráðherra Napóleons III, kom þessum hugmyndum í framkvæmd. Hann vildi leggja áherslu á hagnýtar greinar, verklegar æfingar og jafnvel einhverja starfsþjálfun því að hann vildi á skipulegan hátt taka tillit til „þarfa atvinnulífsins“: Framleiðni þyrfti að auka í helstu atvinnugreinum þjóðarinnar og menntunin væri ein forsenda meiri afkasta. En tveir aðrir þræðir fléttuðust þar við. Annars vegar átti að opna leiðir fyrir nemendur úr stéttum sem ekki voru líklegar til þess að sækjast eftir hinu klassíkska bóklega námi og hins vegar átti að opna leiðir fyrir nemendur sem ekki ættu auðvelt með slíkt nám.⁴⁵ Upphaflega var námið skipulagt sem fjögurra ára nám, þannig að hvert námsár væri fullkomlega sjálfstæð eining. Nemendur gætu því hætt án þess að um hálfkarað verk væri að ræða. Kerfið virðist hafa náð sóftfestu fljótt en á 25 árum tók það stöðugum breytingum í átt að hinu klassíkska kerfi og meðal annars var bætt við tveimur árum. Árið 1891 var nafninu formlega brytt í *enseignement moderne*.⁴⁶ Námið var þá orðið mjög almenns eðlis og áhersla á verkmenntun nánast engin.⁴⁷ Verknámsbrautin varð að bóknámsbraut.

Verknámshugmyndin⁴⁸ er athyglisverður þáttur íslenskrar skólasögu en örlög hennar urðu efnislega þau sömu og þeirrar frönsku. Í lögunum frá 1946 er verknám skilgreint sem ein útgáfa af almennri menntun en ekki sem eiginlegt starfsnám; menntun sem sé ekki síður eftirsóknarverður grunnur að frékkara námi en bóknámsbrautirnar. Þær síðar nefndu áttu frekar að vera undanfari áframhaldandi bóknáms, einkum náms í menntaskóla og síðar háskóla (eins og gagnfræðaskólkarnir höfðu raunar verið skipulagðir fram til þessa), en verknámið átti að vera góður undirbúningur að margvíslegu starfsnámi. Í ljósi sögunnar má sjá að verknámið var vanmáttug tilraun til þess að brjótast út úr bóknámsfarveginum og gat aldrei í alvöru tengst þeirri starfsmenntun sem fyrir var. Matthías Jónasson prófessor, sem þekkti vel þýska starfsmenntunarhefð þar sem bóknámi, verknámi og starfsþjálfun var fléttad saman, sá glöggt hve veikburða íslenska útgáfan var.⁴⁹ Hann taldi margvísleg rök hniga að því að byggja upp öflugt verknám í landinu en það yrði að gerast af fullum heilindum. Verknámsdeildirnar mættu ekki verða annars flokks bóknámsdeildir heldur mikilvægar

44 Ringer 1987:72.

45 Sama rit, bls. 73.

46 Sama rit, bls. 81. Ringer bendir á að nafnið hafi þegar verið notað 1871, sem sýnir að bóknámsliðið hefur snemma viljað knýja fram breytingar.

47 Sama rit, bls. 74. Þessi nýja braut var nú orðin mjög svipuð þeirri gömlu, nema dregið var úr latínu og grísku en nokkuð aukið við náttúrvísindi og franskar bókmenntir.

48 Greinargerð með frumvarpi til laga um skólakerfi og fræðsluskyldu 1945, sjá athuga semd við 4. grein.

49 Matthías Jónasson 1949.

og eftirsóknarverðar brautir sem hefðu skýran, metnaðarfullan tilgang sem réði skipulagi þeirra.

En þetta er skref sem erfitt virðist vera að stíga. Miðlun verklegrar menningar í skóla, viðurkenning á menntagildi verklegrar þekkingar, samræmist ekki þeirri hugmynd um menntun sem við erfðum frá Aristótelesi. Við þurfum svo sem ekki að leita langt yfir skammt, að minnsta kosti ekki ef Matthías Jónasson hefur rétt fyrir sér þegar hann segir að

[v]ið höfum jafnan litið niður á líkamleg störf sem eins konar óhjákvæmilegt strit, sem á engan hátt væri menntandi.⁵⁰

Samkvæmt þessu fer margt starf og menntun ekki saman og getur ekki farið saman. Mér virðist það vera röng niðurstaða þótt ekki sé rúm til þess að rökstyðja það hér, en brýnt er að það sé gert.

Meðal þess sem virðist verða að víkja í fræðslukerfi, þar sem almenn menntun ræður ferðinni, eru bein tengsl náms og starfs. Í því sambandi er vert að hyggja að hverfandi þetti í íslenskri starfsmenntunarhefð. Í fjölmögum starfsgreinum var skólanámið frá upphafi skipulagt fyrir nemendur sem vitað var að gjörþekktu starfsvettvang þannig að hægt var að reiða sig á umtalsverða starfsreynslu nemenda. Best þekkta dæmið er meistarakerfið í iðnnámi. EKKI síðri dæmi eru þó menntun bænda, húsmæðra, ljósmæðra og sjómanna, að minnsta kosti eins og málum var hátt að langt fram á þessa öld. Þetta einkenni starfsmenntunar er nú vandfundnara og varla lengur rískur þáttur í starfsmenntun hér á landi þegar á heildina er litið; það er óendum að hverfa þótt það sé enn að finna í iðnnámi, menntun sjómanna, vélstjóra og í bænda-skólunum.

Því ofar í skólakerfið sem starfsmenntun flyst þeim mun minna er gert úr starfsreynslu og starfsþjálfun. Nú má helst ekki dýfa hendi í kalt vatn fyrr en efnasfræði þess er gjörþekkt en handbragð eða annað vinnulag sem lærlingur nemur af meistara er sífellt minna metið. Það er eins og það sé ekki lengur mikilvægt að byggja á staðgóðri þekkingu nemenda á þeim starfsvettvangi sem faglegu fræðin byggjast á né heldur mikilvægt að kunna til verka. Góð starfsmenntun á undir högg að sækja.

Ekkert hefur beinlínis verið sagt um það hvort það sé gott eða slæmt að almennt bóknám ráði sífellt meiru á skólaárum unglings. Það hefur fyrst og fremst verið staðhæft að þannig hafi mál þróast. En vilji einhver veg verkmennningar, verkmennntunar eða starfsmenntunar meiri en nú er þá ætti sá hinn sami að athuga við hvaða vanda þessir þættir menntunar eiga að etja. Hér verður ekki annað gert en að telja upp nokkur atriði án efnislegs rökstuðnings.

Stundum er fjallað um verklegt nám sem hluta almennrar menntunar. Það sé ekki nauðsynlega bundið við nein tiltekin störf en gæti ugglauð verið gagnlegt hverjum og

50 Sama rit, bls. 5.

einum.⁵¹ Rökin fyrir verknámsbraut í gagnfræðaskólum voru af þessu tagi.⁵² Að vísu átti námið að koma sér vel við ýmis störf og erfitt var að greina á milli námsgreina sem áttu að hafa almennt gildi (til dæmis að stuðla að vandvirkni og skipulegum vinnubrögðum) og þeirra sem áttu að efla sérhæfða starfshæfni, til dæmis í trésmíði eða fatasaumi. Bóklegar greinar gátu auðvitað einnig haft margvíslegan tilgang, bæði almennan og sérhæfðan. En að því marki sem litið er á verkgreinarnar sem almenna menntun þá eiga þær undir högg að sækja því almennt menntunargildi þeirra er ekki viðurkennt.⁵³ Þegar litið er á verknámið sem starfsnám á það einnig við ramman reip að draga.

Starfsnám verður alltaf erfitt að réttlæta og mun helst halda velli þar sem sterkir hagsmunahópar standa á bak við það. Starfsnám er eðli málsins samkvæmt nokkuð sérhæft og þar af leiðandi einangrandi (það er erfitt að flytja sig frá einu fagi til annars). Það er í vissum skilningi nokkuð áhættusamt að velja það vegna þess að erfitt er að spá um vinnumarkað langt fram í tímann. Petta eru rök fyrir því að hika við val á starfsnámi nema það tryggi jafnframt almennt góða stöðu á vinnumarkaði, til dæmis ef starfsnámið er á háskólastigi eða ef starfsréttindi eru vernduð með lögum.

Vandi starfsnáms er ekki aðeins sá að það höfði ekki nægilega til nemenda heldur er þar oftast við ýmsan kerfisvanda að etja. Í flestum tilvikum er eftirsóknarvert að vera í nánum tengslum við starfsvettvang. Á því eru ótal annmarkar sem tengjast aðstöðu á vinnustað og stundum miklum kostnaði við leiðsögn auk þess sem erfitt er að koma við góðu skipulagi og eftirliti. Starfsnám í skóla á einnig í erfiðleikum. Verkleg aðstaða þar er yfirleitt svo dýr að erfitt er að halda henni í viðunandi horfi og hætt við að hún verði fyrir barðinu á sparnaði. Verklegur þáttur starfsnáms í skóla verður því smátt og smátt veikburða viðhengi bóknámsþáttar, hvort sem hann kann að vera almennur eða sérhæfður.

Starfsmenntun, einkum á framhaldsskólastigi, á því erfitt uppdráttar og fleira kemur til en hér hefur þegar verið nefnt. Ýmis rök eru fyrir gildi breiðrar almennrar menntunar. Laun langskólaþolks eru að öðru jöfnu betri en laun annarra hópa. Starfsaðstæður þess eru oft betri. Af ýmsum ástæðum færst starfsmenntun í auknum mæli á háskólastig og það ýtir fólk í inn á almennu brautirnar í framhaldsskólonum.

Af því sem hér er sagt má draga þá ályktun að starfsmenntunarlutverki framhaldsskólanna fari senn að ljúka ef svo fer fram sem horfir. Starfsnám á háskólastigi mun einnig lenda í nokkrum þrengingum, einkum vegna þess að starfsþjálfun verður vanrækt. Ef ekki næst virk samstaða þeirra sem standa að skólakerfinu og þeirra sem eru úti í atvinnulífinu um uppbyggingu heilsteypts starfsnáms- og bóknáms þá lendir

51 Petta voru viðhorf þeirra Jóns Þórarinssonar (1891), Lúðvígs Guðmundssonar (1942) og Matthíasar Jónassonar (1949) þótt sá síðastnefndi hafi einnig litið á það sem mikilvægan þátt starfsmenntunar. Sjá umfjöllun Önnu Kristínar Halldórsdóttur (1991) þar sem hún dregur saman bæði erlendar og íslenskar hugmyndir um gildi verkmennunar.

52 Greinargerð með frumvarpi til laga um skólakerfi og fræðsluskyldu 1945:113–114. Sjá einnig Greinargerð með frumvarpi til laga um gagnfræðanám 1945:175.

53 Hugmyndin var samt sú að nemendur úr verknámsdeildum gagnfræðaskólanna hefdu forgang við inntöku í iðnnám og annað skylt starfsnám. Sjá Greinargerð með frumvarpi til laga um gagnfræðanám 1945:175.

starfsnám á framhaldsskólastigi í mjög svipuðum þrengingum og Matthías Jónasson spáði fyrir um verknámið 1949. Þegar má sjá merki þessa og nokkuð ljóst að tvö til þrjú almenn bóknámsár eru á næsta leiti á öllum námsbrautum framhaldsskólans,⁵⁴ hvort sem mönnum kann að líka það betur eða verr. En farsalt skipulag náms í framhaldsskóla og þeirrar starfsmenntunar sem þá tekur við byggist á því að um það skipulag náist góð samstaða.

Slíkt skipulag hlýtur að taka mið af þeim hugmyndum sem ráðið hafa ferðinni í mótnun íslensks skólakerfis og skólastarfs, meðal annars þeim sem Jón Sigurðsson setti fram fyrir einni og hálfri öld. Frá þeim verður ekki hlaupið. En jafnframt verður að huga að því til hvers þær leiða og sjá til þess að sá undirbúningur undir líf og starf sem ungu fólk er boðinn sé góður og gagnlegur bæði frá sjónarhlí þeirra sjálfrra og þjóðfélagsins í heild.

Lokaorð

Íslenskt menntakerfi hefur vaxið mikið síðastliðin 120 ár og jafnframt tekið töluverðum breytingum. Starfsmenntun var fyrirferðamikil á fyrri hluta þessa tímabils og þótt almennar bóknámsbrautir hafi verið nokkuð áberandi allan tímann, taka þær verulega við sér á þriðja áratugnum og sifellt dregur nær því að þær verði algerlega yfirgnæfandi á framhaldsskólastiginu. Þessi þróun speglar meðal annars nokkrar mikilvægar hugmyndir um gildi og skipulag menntunar sem virðast nokkuð ráðandi og erfitt að víkja frá. Þær er sumar að finna í riti Jóns Sigurðssonar frá 1842 og eru skýrt settar fram í skýrslu Jóhanns S. Hannessonar 1971. Þótt þessar hugmyndir geri ráð fyrir styrku starfsnámi og segi almennu verknámi ekkert til lasts þá virðist sem hvorugt þrifist vel innan þess ramma sem þær setja. Ef vilji er fyrir því að byggja upp starfsnám eða verklegt nám af einhverri alvöru á framhaldsskólastigi verður líklega að ganga gegn einhverjum þessara hugmynda. En það eitt dugar ekki til. Samstaða verður líka að nást meðal allra þeirra sem standa að skipulagi menntunar. Ef hún næst ekki fer allt á sama veg og fyrr: Nýjar námsleiðir verða lítils metnar, annars flokks bóknámsbrautir eða vanmetin starfsnámskeið sem eru úr öllum tengslum við annað skólastarf. En jafnvel samstaða skipuleggjenda nægir ekki heldur. Nemendurnir verða að vilja þá kosti sem eru í boði og það gera þeir því aðeins að þeir séu einhvers metnir af vinnuveitendum eða þeim skólum sem við þessum nemendum taka. Vandinn virðist vera að þræða þróngan stíg á milli heilsteypts samræmds kerfis og sérskóla.

Heimildir

- Anna Kristín Halldórsdóttir. 1991. *Hver eru rökin fyrir verklegri kennslu?* [Óútg. BA-ritgerð. Félagsvísindadeild Háskóla Íslands.]
Aristotle. 1981. *The Politics*, endurskoðuð útgáfa. Harmondsworth, Penguin Books.
Bráðabirgðareglugjörð fyrir hinn almenna menntaskóla í Reykjavík, nr. 13/1904.
Frumvarp til laga um framhaldsskóla. *Alþingistíðindi 1987–1988*, A III, bls. 2528–2551.

⁵⁴ Jón Torfi Jónasson 1990:52–53, 99.

- Fræðsluskrifstofa Reykjavíkur. 1971. *Sameinaður framhaldsskóli. Tillögur og greinargerð Fræðsluráðs Reykjavíkur um stofnun tilraunaskóla á gagnfræða- og menntaskólastigi*. Reykjavík. [Jóhann S. Hannesson skólameistari er höfundur skýrslunnar.]
- Greinargerð með frumvarpi til laga um gagnsfræðanám. *Alþingistíðindi A*, 1945, bls. 167– 178.
- Greinargerð með frumvarpi til laga um menntaskóla. *Alþingistíðindi A*, 1945, bls. 187– 190.
- Greinargerð með frumvarpi til laga um skólakerfi og fræðsluskyldu. *Alþingistíðindi A*, 1945, bls. 111–128.
- Helgi Elíasson. 1946. Skólamál á Íslandi 1874–1944. *Almanak Hins íslenska þjóðvinafélags* 72:71–113.
- Jón Torfi Jónasson. 1990. *Menntun á Íslandi í 25 ár, 1985–2010*. Reykjavík, Framkvæmdaneftir um framtíðarkönnun.
- Jón Þórarinsson. 1891. Um kennslu í skóla-iðnaði. *Tímarit um uppeldi og menntamál* 4:1–20.
- Jón Ófeigsson. 1926. Iðnskóli og framhaldsnám. [Erindi flutt í Verkfraðingafélagi Íslands og Iðnaðarmannaféluginu.] *Tímarit Verkfraðingafélags Íslands* 2:1–7.
- Jón Sigurðsson. 1842. Skólamál á Íslandi. *Ný félagsrit* 2:65–167.
- Lúðvíg Guðmundsson. 1942. Kennið börnunum að vinna! *Menntamál* 15:81–93.
- Lög um bráðabirgða-ungmennafræðslu í Reykjavík nr. 68/1928.*
- Lög um framhaldsskóla nr. 57/1988.*
- Lög um gagnfræðanám nr. 48/1946.*
- Lög um gagnfræðaskóla nr. 48/1930.*
- Lög um heraðsskóla nr. 37/1929.*
- Lög um menntaskóla nr. 58/1946.*
- Lög um Menntaskólann á Akureyri nr. 32/1930.*
- Lög um skólakerfi og fræðsluskyldu nr. 22/1946.*
- Matthías Jónasson. 1949. Verknámsdeild. Nokkrar athugasemdir og tillögur. *Menntamál* 22:1–44.
- Menntamálaráðuneytið. 1971. *Um nýskipan verk- og tæknimenntunar á Íslandi*. Reykjavík, Menntamálaráðuneytið, skólarannsóknadeild. [Skýrla samin af verk- og tæknimenntunarnefnd á vegum ráðuneytisins; fjölrít.]
- Menntamálaráðuneytið. 1975. *Um þróun verkenntunar á framhaldsskólastigi*. Reykjavík. [Nefndaralit iðnfræðslulaganefndar.]
- Reglugerð um framhaldsdeildir gagnfræðaskóla, 11. maí 1970.*
- Reglugerð um framhaldsskóla nr. 105/1990.*
- Saga Menntaskólans á Akureyri 1880–980* I. Gísli Jónsson ritstýrði. Akureyri, Prentverk Odds Björnssonar, 1981.
- Sigurður Guðmundsson. 1959. *Norðlenski skólinn*. Akureyri, Prentverk Odds Björnssonar.
- Tíðindi um stjórnarmálefni Íslands*, 1. bindi, 1854–1863. Kaupmannahöfn, Hið íslenska bókmenntafélag, 1864.
- Ringer, F. 1987. On segmentation in modern European educational systems: the case of French secondary education, 1865–1920. *The Rise of the modern educational system: Structural change and social reproduction 1870–1920* (ritstj. D. K. Müller, F. Ringer og B. Simon), bls. 53–87. Cambridge, Cambridge University Press.
- Um menntamál á Íslandi 1944–1946. Greinargerð um löggjöf, framkvæmdir og næstu verkefni*. Gunnar M. Magnúss tók saman. Reykjavík, Mennatmálaráðuneytið, 1946.

